

UOT:811.512.162.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ “ET”, “OL”, “QIL” KOMPONENTLİ ANALİTİK FEİLLƏR

Vəliyev Məhəmməd Qərib oğlu
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
muhammedveliyev@mail. Ru

Xülasə: *Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunda feil, o cümlədən analitik feillər xüsusi yer tutur. Tarixən addan təcrid olunmuş feil adətən tam predikasiyanı - subyektin hərəkət və durumunu ifadə edir.*

Məqalədə Azərbaycan dilində et, ol, qıl köməkçi feilləri ilə düzələn analitik feillərin yaranması və inkişaf tarixi barədə müfəssəl məlumat verilir. Məlum olur ki, ayrı-ayrı əsərlərdə analitik feillər mürəkkəb və tərkibi feillər adı altında nəzərdən keçirilmişdir.

Üzərində dayanılan ol, et, elə, qıl köməkçi feilləri vasitəsi ilə yaranan feillər quruluş etibarilə mürəkkəbdir. Bunlar bir sıra əsərlərdə həm də tərkibi, tərkibi-mürəkkəb feil kimi səciyyələndirilmişdir. Məqalə həmin qrup analitik feillərin struktur-semantik cəhətləri aydınlaşdırılır.

Açar sözlər: *analitik feillər, köməkçi feillər, mürəkkəb quruluşlu feillər, leksik-semantik mənə, “ol”, “et” (“eylə”), “qıl” feilləri.*

Key words: *analytical verbs, auxiliary verbs, complex structure verbs, lexical-semantic meaning, the vers of “ol”, “et” (“eylə”) “qıl”*

Ключевие слова: *аналитические глаголы, сложно-структурное глаголы, лексико-семантическое значение, глаголы “ol”, “et” (“eylə”) “qıl”*

«Dilin daxili imkanlarının inkişafı nəticəsində feillər başqa nitq hissələri ilə, əsasən də isimlə birlikdə işlənərək, analitik formaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, türk sistemli dillərin qrammatik quruluşunda aparıcı faktor kimi iltisəqilik birinci plan təşkil etsə də, bir çox morfoloji kateqoriyaların tərkibində analitik üsulla sözyaratma prosesi özünü göstərirdi. Bu proses feil kimi zəngin nitq hissəsini də əhatə etirdi» [1, s.3]

Araşdırmalar göstərir ki, türk sistemli dillərdə analitiklik özünü daha çox tarixən qabarıq şəkildə göstərir. Başqa sözlə, bu gün türk dillərində hegemon olan sintetiklik tədricən adi söz birləşmələrinin qrammatikləşməsi yolu ilə baş vermişdir. Əksər türk dillərinə aid yazılmış əsərlərdə analitik yola yaranan feil formalarını qeyd-şərtsiz mürəkkəb feil hesab edirlər. Bu, əlbəttə, ənənəyə görə edilir. Ənənəyə görə bütün analitik feil formaları mürəkkəb feil kimi şərh olunmuşdur. Türk dillərində işlənən həmin formaların hamısı şərti olaraq analitik feil formaları adlanır (bəzən bu formalar içərisində analitik formantları olan qrupları müstəqil analitik feil formaları adlandırırlar). Zahirən feil formalarına oxşayan tərkibi feilləri, feili birləşmələri, frazeoloji feili birləşmələri, perifrastik birləşmələri və «mürəkkəb feilləri» də analitik feillər kimi xarakterizə etmək türk dillərində yayqındır [2, s.128; 3; 4, s.3-4]

Analitik feillərin tipləri müxtəlifdir. Həmin tiplərdən biri də *ol, et, qıl* tərkibli analitik feillərdir.

Analitik feillər elmi-tədris ədəbiyyatında tərkibi, tərkibi-mürəkkəb feillər də (*ada bol, yaxşı oldu, kömək et (eylə)*) adlandırılmışdır. Bu quruluş həm də mürəkkəb feil sayılmışdır. Həmin feillərin ikinci hissəsində *olmaq, etmək, qılmaq* yardımçı feillərinin dəyişməsi prosesi də

izlənilməmişdir (*yaxşı oldu, yaxşı olar, yaxşı olacaq; etiraz etdi, etiraz edər, etiraz edəcək, şübhə içində olmaq, şübhə içində olar, şübhə içində olanda və s.*)

Analitik feillərdən türkologiyada mürəkkəb və tərkibi feil adı altında çox danışılmışdır. Görünür, mürəkkəb feil analitik ənənənin əsasını təşkil etmidir. Bu ənənəyə görə kompozit belə olmuşdur: *yardım - yardım etmək, zərəfat- zərəfat etmək, namaz- namaz qılmaq, peşiman-peşiman olmaq, məcbur- məcbur olmaq, məcbur etmək* və s. İkinci sırada gələn *etmək, qılmaq, olmaq* köməkçi feil funksiyasını yerinə yetirmişdir. Beləliklə, «bir ad (isim) bir yardımçı feillə birləşmiş, analitik quruluş əmələ gəlmişdir» [4, s.156, s.596]

Görkəmli tarixi qrammatika mütəxəssisi Hadi Mirzəzadə yazır ki, «Azərbaycan dili özünün mürəkkəb quruluşlu feilləri ilə də xeyli zəngindir. Mürəkkəb feillərin kəmiyyətə artımı, əsasən, bu dilin öz sözləri hesabına olmuşdur. Bununla bərabər Azərbaycanın ərəb işğalçıları tərəfindən istilası dövrlərində ərəb və ya, az da olsa, fars dili sözlərinin məişətə və ya dövrün ədəbi dilinə keçməsi ilə əlaqədar olaraq mürəkkəb feillərin əmələ gətirilməsində alınma sözlər də bir ünsür kimi yaxından iştirak etmişdir» [5, s.218]

Azərbaycan dilində tarixən analitik-mürəkkəb feillər iki yolla düzəlmişdir:

- 1) köməkçi feillər vasitəsilə;
- 2) müstəqil feillər vasitəsilə.

Analitik feillərin formalaşması prosesində sözün ilkin funksiyası dəyişmiş, leksik mənalı söz köməkçi feilə çevrilmişdir. Qəzənfər Kazımov «Müasir Azərbaycan dili» (2010) kitabında adların (isim, sifət, say və əvəzliliklərin), məsdərlərin, zərflərin, ədatların, nidaların feillərlə birləşməsi yolu ilə düzələn mürəkkəb feillərin bir növünün də *ol, et, elə* feilləri olduğunu göstərir və onların yarım-müstəqil, köməkçi feil kimi işlənərək, adlarla birlikdə mürəkkəb feil yaratdığı prosesi aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

Ol feilinin iştirakı ilə: *sirdaş olmaq, qohum olmaq, parça-parça olmaq, sahib olmaq, amansız olmaq, alt-üst olmaq* və s.

Et, elə feillərinin iştirakı ilə: *sakit eləmək, zəng eləmək, heyrət eləmək, abır eləmək, qırıq-qırıq eləmək, təəccüb eləmək, alt-üst eləmək, yaxşılıq eləmək, ağ eləmək, ah eləmək, yox eləmək, başçılıq etmək, söhbət etmək, güman etmək* və s. [6, s.200, s.448]

Bizim tədqiqat obyektimiz Azərbaycan dilində əsas etibarilə köməkçi feillər vasitəsilə düzələn analitik feillərdir. Yarı müstəqil olan köməkçi feillər əsasən isim və isim kimi dərk edilən sözlərə qoşularaq, onu feilə çevrir, quruluş etibarilə mürəkkəb feil yaranır. Mənşə cəhətdən bu feillər həm Azərbaycan dilinin öz sözlərinin, həm də alınmaların tərkibində iştirak edir. Bunlardan ayrı-ayrılıqda bəhs edək:

I. Ol köməkçi feili. Sözügedən köməkçi feilin tarixi inkişafını izləsək, görərik ki, onun praforması **-ər «olmaq»** biçimində olmuşdur. Məşhur türkoloqlardan olan B.A.Serebrennikov və N.Z.Hacıyeva yazırlar ki, «Türk dilləri tarixinin öyrənilməsində ən çətin problem ulu türk dilində **-ər «olmaq»** köməkçi feilinin indiki zaman formasında olub-olmaması sualıdır. Məlumdur ki, müasir türk dillərində bu forma yoxdur. Bununla yanaşı, ulu türk dilində onun olmaması paradoks təşkil edir; çünki istər köhnə, istərsə də yeni bütün türk dillərində **ər-«olmaq»** köməkçi feilinin keçmiş zaman forması var. Demək, ulu türk dilində ilk vaxtlarda keçmiş zaman forması heç vaxt olmamışdır. Bu, həqiqətə uyğun deyil, çünki türk dillərində indiki zamanda **-ər «olmaq»** köməkçi feilinin izləri mövcuddur.

Qıpçaq dillərində **-ə (ər) «olmaq»** kökündən yaranıb, aorist (indiki-keçmiş) zamanın inkar forması olan **eməs** geniş yayılmışdır: *eməs (olmaz), «deyil»* müqayisə üçün. Altay

dilində *Bu tu: biyik emes* «Bu dağ yüksək deyil», Qırğız dilində *Karabek anday adam emes* «Qarabəy elə adam deyil».

Bu fakt vaxtilə ulu türk dillərində -ər «olmaq» köməkçi feilinin indiki zamanın tam paradiqması olmasına müəyyən mənada əsas verir. Doğrudan da, qədim türk dili abidələrində o müşahidə olunmuşdur: *ərümen, ərürəm, ərürsen, ərür, ərürbiz, ərürsiz, ərürler* [7, s.240]

Belə fərz etmək olar ki, -ər «olmaq» köməkçi feilinin əsasında olan -r elementi heç vaxt kökün əsasına aid olmamış və bu feil əvvəldən ə- şəklində bir saitli əsasda işlənilib. *Ər (ərdim - mən oldum, ərdin - sən oldun, ərdi - o oldu və s.)* şəklinin keçmiş zamanın qədim formasında aşkar edilməsi, görünür, törəmədir, sonrakı hadisədir.

Burada -r aorist (indiki-keçmiş) zamanın 3-cü şəxsinin təki olan *ər (o var)* formasının yenidən parçalanmasının nəticəsidir. Bu, bizim **alır, gəlir** və s. formalarında rast gəldiyimiz həmin -r elementidir. Sual olunur, bəs nə üçün ə- köməkçi feilinin indiki zaman forması bütün türk dillərində sabit olmamışdır?

Bunun əsas səbəbi odur ki, ə- köməkçi feilinin indiki zaman dairəsində semantik rəqibləri olmuşdur. Türk dillərində indiki zaman dairəsində köməkçi feilin funksiyasını xəbərlilik affiksləri uğurla həyata keçirə bilir, məsələn, qazax dilində *Balkşmın (mən balıqçıyam), balşsın (sən balıqçısan), balkşmız (biz balıqçıyıq)* və s.

Linqvistik baxımdan **ərürbiz, ərürsiz** kimi böyük həcmli formalara nisbətən göstərilən affikslər daha mükəmməldir. Təəccüblü deyil ki, **ər- «olmaq»** feilinin indiki zamanının qədim forması bu rəqabətə tap gətirməmişdir.

Türk dillərinin çoxunda indiki zamanın 3-cü şəxs tək və cəminin şəkilçilərinin **tur- «durmaq»** feilinin indiki zamanının 3-cü şəxs tək və cəmindən istifadə olunmuşdur: *tur* və *ya tutur*.

«Durmaq» sözünün əsasında çox asanlıqla «yerləşmək», «mövcud olmaq», «olmaq» və s. kimi mənalar yarana bilər.

Bar «var» tipində sözlər də ə- «olmaq» köməkçi feili ilə güclü rəqabət yaratmışdır. Ə- köməkçi feilinin əvəzediciləri nəticə etibarilə onu indiki zaman sferasından tamamilə çıxarmışdır.

Türk dilində də həmin köməkçi feilləri izlədik və bizim dilimizdən fərqli imlalarla rastlaşdıq: *kayıp-kaybolmak/kaybetmek, kayıt-kaydetmek, ret-reddetmek* və s. Bu qəliblərdə bəzi fonetik keçidlər, orfoqrafik fərqliliklər baş vermişdir: *p-b, t-d*.

Əgər sxemləşdirməli olsaq, analitik forma aşağıdakı görünüşdə təsəvvür edilər: Bol=ol/pol=olmaq; isim+ol=bol/pol; nümunələr: muza ool=muza pol (faydalı ol (altay dilində)), avariya bol, ada bol (son), təmam bul, həlak bul (tatatar dilində).

Azərbaycan dilində analitik feil əmələ gətirən *olmaq* köməkçi feilinin məzmunu müxtəlif olur. Həmin məzmunlardan birini də **temporal məzmunlu analitik feillər** təşkil edir. Temporal feillər zaman semantikasını ətrafında birləşir. Temporal mənə daşıyan analitik feillər isə türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində uzun inkişaf prosesində formalaşmış, reallığın vaxt səviyyəsini və münasibətlərini təmsil etməyə başlamışdır. Məsələn, *səhər olar, səhər olacaq, axşam olar, axşam olacaq, dünən oldu, srağagün oldu; var olmaq, mövcud olmaq* və s. analitik feillər Azərbaycan dilində temporal münasibətlərin gerçəkləşməsində aparıcı rol oynamaqdadır.

II Et köməkçi feili. Bu feilin türk dillərində bir çox variantları mövcuddur: *at-\\it-\\-et-* Qədim türk lüğətində həmin variantların «qurmaq», «yaratmaq», «həll etmək» semantikasını göstərilir.

«Et» variantından savayı, digər variantlar (it-at) artıq çoxdan asemantikləşmiş durumdadır. Məsələn, *yuk idti (yox etdi, məhv etdi)*

Hələ «Kitabi-Dədə Qorqud»da *et-* müstəqilliyini itirərək desemantikləşmişdir, yəni mənasını itirmişdir: İç oğuz Taş oğuz bəklərin üstünə *yığınaq etdi*. Qılın oğuzun üstünə *yürüş etdi*.

B.Xəlilov bu xüsusda yazır ki, bizə elə gəlir ki, **et-** feilinin desemantikləşməsi tarixi Kitabi-Dədə Qorqud və Orxon-Yenisey yazılı abidələrindən önə doğru gedir. Bunu hər iki yazılı abidədən gətirilən nümunələr də təsdiq edir. Çox ehtimal ki, desemantikləşməyə qədər *et-* feili müəyyən inkişaf mərhələsini keçmişdir. Belə olmasa, onda *et-* feili birdən–birə yazılı abidələrdə desemantikləşmiş şəkildə işləmə bilməzdi. *Et-* feilinin leksik-semantik mənasını itirib, əsasən, köməkçi sözə çevrilməsi uzun tarixi inkişafın nəticəsidir. Hal-hazırda türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində **et-** sözü köməkçi feil kimi işlənir. Köməkçi feil kimi isimlərlə yanaşı işlənilib mürəkkəb feil əmələ gətirdiyi zaman qoşulduğu ismin mənası ilə bağlı olan hərəkəti bildirir. Məs.: *şəhadət etmək, dad etmək, düçar etmək, etina etmək* [9, s.216]

Et- köməkçi feili alınma sözlərə (ərəb, fars və rus dilləri sözlərinə) qoşularaq analitik feillərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Bu hal isə ədəbi dilimizdə sabitləşmiş mövqedədir. B.Xəlilov bu fikirlərindən sonra belə düşünür ki, **et-** feilinin analitik yolla mürəkkəb feil əmələ gətirməsi əksər türk dillərində dərin kök salmışdır. Bunun əsas səbəbi isə onunla bağlıdır ki, **et-** feili türk dillərində desemantikləşmiş- müstəqilliyini itirmiş bir vəziyyətdədir. Ona görə də bu feil öz semantik yükünü reallaşdırmaq üçün özündən əvvəl müstəqil mənalı sözlərin işlənməsini tələb etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, **et-** feilinin desemantikləşməsi tarixi nə qədər dərin olsa da, onun müstəqil mənasının izləri indi də qorunur. Az da olsa bunu Azərbaycan dilində müşahidə edirik: *Gücü çatanı etdi. Nə qədər ona dedim ki, etmə, eləmə, sözümə baxmadı*.

Et feilində –t elementinin daşdığı fonematik yük güclü mövqedədir. Bunu *et-* feilinin mənalı daşdığı təsdiq edir: «Bir işi yerinə yetirmək, əmələ gətirmək, görmək, eləmək»

Misal üçün: *Danimarka fiziki Hans Ersted aqrəbə maqnit yaxınlaşdırmış və sübut etmişdir ki, aqrəbə öz istiqamətini dəyişir*.

Oxşar və standart forma birinci tərəfin ərəb, fars sözlərindən, o biri hissənin isə «etmək» köməkçi sözündən ibarət olmasını göstərir. Məsələn, *səbr - səbr etmək, əmr-əmr etmək, kəşf - kəşf etmək, seyr - seyr etmək, hiss - hiss etmək, əf - əf etmək, zənn - zənn etmək* və s.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dili ilə qohum olan Türkiyə türkcəsində bu forma imla baxımından fərqlənir. Müqayisə et: *sabır - sabretmek, emir - emiretmek, keşif - keşfetmek, seyir - seyretmek, azil - azletmek, his - hissetmek, af - affetmek, zan - zannetmek, hal - halletmek* və s.

«**Etmək**» sözü analitik feillərdə köməkçi komponent kimi çıxış edir. Bir sıra konstruksiyalarda onun semantik inkişafını izləyək:

1. **Kauzativ (səbəb-nəticə bildirən analitik tərkiblərdə) konstruksiyalarda grammatik göstəricinin yaratdığı məna:** *xoşbəxt etmək (insanı xoşbəxt etməyin səbəbləri), bədbəxt etmək (insanı bədbəxt etməyin səbəbləri) və s.*

Bu kimi analitik göstəricilər dildə kauzativ situasiyaları təmin edir. Analitik göstəricilərin semantik motivləşməsi bu prosesə təkan verir. Kauzativ konstruksiyaların sintaktik strukturunu diaxronik aspektdə təhlil etsək, görürük ki, semantik motivləşmə inkişaf prosesində formalaşır. «Etmək» (eləmək) yardımçı feili motivləşmə nəticəsində funksiyasını dəyişir.

Kauzativ tərkiblər tərz-i-hərəkət budaq cümləsinin baş və budaq cümlələrinin arasında işlənir. Q.Kazımov yazır ki, tərz budaq cümləsinin *necə ki* bağlayıcı sözü ilə baş cümləyə bağlanan elə bir növü də var ki, baş cümlədə qarşılıq bildirən sözə ehtiyac olmur, qarşılıq bildirən söz təsəvvürü zəif olur: *Necə ki, məruzənin əvvəlində qeyd eləmişdim, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir*. Bu cür cümlələrdə tərz budaq cümləsi mahiyyətcə xüsusiləşmiş tərz zərfliliyinə oxşayır (*Məruzənin əvvəlində qeyd etdiyim kimi, bizim məqsədimiz yarış şərtlərinə vaxtında əməl etməkdir*). Buna görə də komponentlərin yeri sərbəstdir və budaq cümlə asanlıqla inversiyaya uğraya bilər. Məsələn, *Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki qabaqca ərz etdim qulluğunuza*. (C.Məmmədquluzadə) [18,s. 802]

2. Etmək köməkçi feilinin aspektual-temroral mənə yaratması. Etmək feili grammatikləşərək aspektual sahədə mənə əmələ gətirir. Konstruksiya bu zaman durativ mənəni təzahür etdirir: *Nə qədər ki gözlərim görür, ayaqlarım hərəkət edir, sənətimdə çalışacağam* (Ə.Vəliyev)

3. Etmək köməkçi feilinin modal mənə yaratması. Modal mənə irreal semantik sahəyə aiddir. İlkin mənə deziderativ mənədir. Subyektin arzu, istəyini, təklif və tələbini bildirir: *arzu etmək, təklif etmək, tələb etmək, təmmənnə etmək* və s. İntensiv-gücləndirici formalar bu mənədə verilir. Məsələn, *tikə-tikə etmək* və s.

4. Etmək köməkçi feilinin emfaza yaratması. Etmək köməkçi feili Azərbaycan dilində emfatik funksiyani da yerinə yetirir. Bu funksiya nəinki cümlə səviyyəsində, həmçinin də diskurs səviyyəsində yerinə yetirilir. Bu zaman perifraz formalar əmələ gəlir. Onlar emfatik mənə ifadə edir. Bu mənəni ifadə etmək üçün təsdiq və inkar cümlələrindən istifadə edilir: *Siz rus dilində danışırınsınız?/danışa bilərsiniz? Mən rus dilində danışmıram/danışa bilmirəm*. «Danışa bilmirəm» emfatik konstruksiya, eyni zamanda analitik feildir.

Et feilinin ekvalenti kimi analitik feillərin formalaşmasında *eylə* feili də iştirak edir. *Et* feilində olduğu kimi, *eylə* ilə düzələn analitik feillərin birinci tərəfi ərəb-fars sözlərindən ibarət olur. Bu cür analitik feillərin yaradılmasında iştirak edən tərəflərdən biri öz leksik semantikasını qoruyub saxlaya bildiyi halda, ikinci tərəf söz yaradan bir elementə transformasiya olunaraq, ikisi də birlikdə grammatik bir vahidə çevrilir, yəni tam bir feil məzmunu qazanır. Bu baxımdan köməkçi feillərin söz yaradıcılığı prosesindəki rolunu nəzərə alaraq, onları feil düzəldən morfoloji göstəricilərlə bərabər tutmaq lazım gəlir. Klassik ədəbiyyatda bu tip analitik feillər işləkliyi intensivdir:

Didi kim, bəxtin qəradur mana böhtan eyləmə, Çünki təqdirindür iş əxtərdin əfğan eyləmə (K., 132), *Bu cəhan mülkini hicran ilinə təng eyləyəlim* (K., 52), *Yadin olsun kim, mən biçarəni yad etmədün* (K., 42), *Sınsa oxun rısteyi-can birlə peyvənd eyləym* (K., 58)

Türk dillərindən qazax, qaraqalpak, tatar, türk və s. dillərdə analitik konstruksiya $gt =$ həmçinin kıl (qıl) = etmək çox işləkdir. Məs.: əmir et; qomer it (qomer-həyat), səüdə it (alver et), xəzmət it (xidmət et), karar kıl (qərar qıl)

Qıl köməkçi feili. Qıl-//kıl daha qədim formadır, Orxon-Yenisey mətnlərində də işlənmişdir:

Cığan budınığ bay kılтым, az budunuğ üküt kılтым = Yoxsul xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim.

«Kıl» etmək anlamında tarixi qaynaqlarda intensiv işlənmişdir: *baz kıl (tabe et), yazı kıl (cəzalandır), kişi kıl (adam et), bay kıl (zəngin, dövlətli et), yəg kıl (yaxşılıq et), yağsız kıl (düşmənsiz et), bun, ısız kıl (dərdsiz et) və s.*

Göründüyü kimi, **kılmaq** etmək mənasını tarixən V-X yüzilliklərdə ehtiva etmişdir.

Et-, qıl köməkçi feilləri paralel olaraq abidələrdə istifadə olunmuşdur. B.Xəlilovun fikrincə, *qıl-* köməkçi feili Azərbaycan dilində arxakikləşmiş, *et-* feili isə *qıl-* feilinə nisbətən daha erkən dövrlərdə desemantikləşmişdir və eyni mənanı (*qılmaq\etmək*) ehtiva etmişdir. *Eylə\et* köməkçi feillərinin sinonimi olan **qıl** feili orta əsr yazılı abidələrində işlək olmuş, zaman keçdikcə arxaikləşmişdir.

Tarixən *qıl* köməkçi feili, əsas etibarilə, alınma leksik vahidlərə artırılaraq analitik feil yaratmışdır: Orta əsr yazılı abidələrimizdə işlək olmuş *qılmaq* feilinə XX əsrin sovet dövrünə qədərki mərhələsində də təsadüf olunur: *Bivəfalıq qıl kim, yarü vəfadərəm sana;*, *Çu düşdüm yərdin ayrı kərəm qıl, ey əcəl, bari Mübtəla qıldı ani bu fitnəli rəftarınız;* *Əcəl ver kim, səni ey Kişvəri, qurban qılam yarə, Zehi dövlət əgər qılsə peşiman bulmasun, yərəb, Gəl, ey badi səba qıl bir nəzər ol bivəfa sari;* *Gələt qıldım pitik irməz bu təvidi məhəbbətdür, Toö qıldı başımı, qəddimi çovkan ruzigar, Qıldım hüsnün pərtövi xaki-tənimni çak-çak (Kişvəri)*

H.Mirzəzadənin fikrincə, XVIII əsrdən sonra **qıl** köməkçi feilinin istifadə dairəsi get-gedə məhdudlaşmışdır. [5]

Onun din, etiqad və s. məzmunlu sözlərlə daha çox bağlılığı aydın olur. Bu vəziyyət türk dilində də eynidir. Müasir dilimizdə *səcdə qılmaq*, *namaz qılmaq*, *rəm qılmaq*, *vəfa qılmaq* kimi sözlərin tərkibində işlənir.

Qıl feili Bakı dialektində, İsmayılı rayon şivələrində, Cəbrayıl keçid şivəsində və sadə, mürəkkəb feillər daxilində işlənir: *çarə qılmaq*, *hörmət qılmaq* və s.

Dildə «analitik feil formaları alınma sözlərin maksimum artımı ilə əlaqədar olaraq çoxalır, fəallaşır: Hicabi-vəhdəti *rəf etmədi* yeganə hənuz, Mühibbi-eşqdə vəfa qılmağı zəmanə hənuz (M.S.Həqiqi); Mən xəstəyə *nəsisə ola* həbbi-nəbatunuz (Kişvəri); Puç etmə yüzini, aç gözüni. Vəs *ərzə qıl* anda hər sözüni (Xətai); *Təbə olsun* cümleyi-ələm sənin formanına, Cümleyi-ələmdə səndən geyri sultan olmasın (M.Füzuli); Qaş ilə *eylər işarət*, əmma Gəfil olma ki, gözi yaşıdır (M.Əmani) və s.

«Bəzən mürəkkəb feil hesab etdiyimiz vahidlərin tərəflərindən biri qeyri-müstəqil, semantik cəhətdən zəif, tərz və modallıq bildirən sözlərdən ibarət olur, lakin forma və məzmun vəhdəti onları mürəkkəb feil kimi izah etməyə imkan verir» [11, s. 203]

Müasir Azərbaycan dilində də bəhs etdiyimiz köməkçi feillər analitik formaların əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Məsələn, bir qəzet mətnindən, publisistik qeydlərdən (Kredo əbədi taleyim - «Kredo»-ədəbi taleyim») seçdiyimiz nümunələri veririk:

*Azərbaycan mədəniyyətinə yol tapan yabançı meyllər, yalanlar, hətta şərlər, böhtanlar, qadın ləyaqətinə ucuz münasibət hamımızı **dilgir edir** («Kredo» qəzeti, 13 iyun 2019, № 25); «Çağdaş günümüzə müqayisədə gələcəyə hansı yolla gedəcəyik?»- sualı ətrafında düşünməyə **məcbur olursan** (yenə orada); ...ədəbi publisistikanın nümunələrini məmnuniyyətlə çap edəcək (yenə orada); İlk sayımızdakı «100 dahidən birincisi - Məhəmməd» oçerkinin bəxş etdiyi mədəni-estetik zövqü özümüz üçün ən böyük xeyir-dua **hesab edirik** (yenə orada);*

Müasir nitqdə «qılmaq» köməkçi feili ilə bir çox analitik quruluşlu feillər yaradılmış və işlənməkdədir: *Ana, buna təhər qıl. Baba, mənə çarə qıl. Xəstəyə əlac qıl* və s.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, analitik feil problemi tarixi dilçilikdə olduğu kimi müasir dilçilikdə mühüm yerlərdən birini tutur. Sözlün morfoloji strukturunun da ümumən bir hissəsini belə konstruksiya təşkil edir. Analitik konstruksiya forması müstəqil sözlə köməkçi

feilin bir-birinə uyğunlaşması (sözün analitik forması) təşkil edir. Yəni analitik feillərin əmələ gəlməsində bilavasitə köməkçi feillər (*olmaq, etmək, qılmaq*) mühüm rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, *etmək, olmaq, qılmaq* feillərinin leksik-semantik mənasını itirib, əsasən, köməkçi sözə çevrilməsi uzun tarixi inkişafın nəticəsidir.

Hər üç köməkçi feilin və onun türk dillərindəki variantların paradiqması analitik və perifrastik feil yaradıcılığında mühüm rol oynayır.

Tədqiqat göstərir ki, *etmək, olmaq, qılmaq* feilləri tarixi inkişaf prosesində qrammatikləşmişdir. Bu prosesdə həmin köməkçi feillər mürəkkəb, tərkibi və analitik feillərin formalaşmasında fəal iştirak etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Zeynalov F. Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları. _ Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat, № 4, Bakı, BDU, 1977
2. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. М., Наука, 1965
3. Zeynalov F.R. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları (Oğuz-səlcuq abidələri üzrə). _ Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı, Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri, 1984
4. Türk Dili ve Kompozisiyon / Genişletilmiş 3. Baskı, Bursa: EKİN Basım Yayın Dağıtım, 2009
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962
6. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, «Elm və təhsil», 2010
7. Дренкова Н.Р. Грамматика оеротского языка. М., Л., 1940
8. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол). Ленинград, Наука, 1981.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, Elm, Bakı, 1980
10. Xəlilov Buludxan. Feillərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1998
11. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, «Elm və təhsil», 2017
12. Mehdiyeva S.H. Yazılı dastanları dili. «Şəhriyar» dastanının materialları əsasında. Bakı, Elm, 1991

АНАЛИТИЧЕСКОЕ ГЛАГОЛЫ С КОМПОНЕНТАМИ ET, OL, QIL В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Велиев Магамед Гарибович

Резюме

В грамматической структуре Азербайджанского языка глаголы, в том числе аналитические глаголы занимают особое место. Исторически изолированный от именам глагол обычно выражает полную предикации – действие и положения субъекта.

Об истории образования и развития аналитических глаголов образующихся с помощью вспомогательных глаголов **et**, **ol**, **qil** дается подробное знание. Выясняется что в разных трудах аналитические глаголы изучались под названиям сложных и составных глаголов.

Глаголы образованные с помощью вспомогательных глаголов **et**, **elə**, **ol**, **qil** по структуре сложные. Они в некоторых трудах характеризуется также как составные и составные-сложные.

Статья посвящается анализу структурно-семантических особенностей таких групп глаголов.

ANALYTIC VERBS WITH COMPONENTS “ET”, “OL”, “QIL” IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Valiyev Mahammad Garib

Summary

Verbs, including analytical verbs, occupy a special place in the grammatical structure of the Azerbaijani language. Historically, the verb separated from the noun usually expresses the complete predication - the action and state of the subject. The article provides detailed information about the history of the emergence and development of analytic verbs formed with auxiliary verbs “et”, “ol”, “qıl” in the Azerbaijani language. It turns out that in separate works, analytical verbs were considered under the name of complex and compositional verbs.

The verbs formed by means of auxiliary verbs “ol”, “et” (“elə”), “qıl” are complex in structure. These are also characterized as composition, composition-complex verb in a number of works. The article clarifies the structural-semantic features of that group of analytical verbs.

Rəyçi: f.e.d., professor Kazimov Qəzənfər Şirin oğlu

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT:811

AQLÜTİNATİV SİSTEMDƏ SONŞƏKİLÇİLƏR VƏ ONLARIN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədzadə Qənirə Şahin qızı

Gəncə Dövlət Universiteti

ganira.mammadzadeh@gmail.com

Xülasə: *Sonşəkilçilər aqlütinativ dillərin səciyyəvi əlaməti kimi fəaldır, intensivdir, mütəhərrikdir. Ancaq demək olmaz ki, sonşəkilçilər yalnız aqlütinativ dil mühitində mövcuddur. Bu tipli şəkilçilər eyni zamanda analitik-flektiv dillərdə də işlənir və kəmiyyət etibarı ilə heç də aqlütinativ dillərdəkindən geridə qalmır. Məsələn burasındadır ki, aqlütinativ dillərdə sonşəkilçi elementləri silsiləvi xarakter daşıyır. Analitik-flektiv dillərdə isə şəkilçilərin silsiləvi sıralanması mövcud deyildir. Sonşəkilçilər ənənəvi olaraq özlərinin funksiyasına görə iki əsas qrup üzrə təsnif edilir. Birinci qrupa sözdüzəldici, ikinci qrupa isə sözdəyişdirici şəkilçilər aid edilir. Son vaxtlar bu şəkilçi qrupları tərkibində formadüzəldici şəkilçilərdən də bəhs edilir. Ancaq Azərbaycan dilinin şəkilçi sistemində formadüzəldicilərin funksional təbiəti demək olar ki, tam şəkildə təsbit edilə bilməmişdir. Odur ki, bir çox hallarda formadüzəldici şəkilçilərin həddləri barəsində yekdil fikir yoxdur. Əslində Azərbaycan dili üçün formadüzəldici şəkilçilər elə bir prinsipial mövqe daşımır. Odur ki, həmin şəkilçilər funksiyasına görə daha çox sözdüzəldicilərə aid edilir. Şəkilçilərin formalaşmasına gəlincə istisna edilmir ki, sözdəyişdiricilər birinci, sözdüzəldicilər ikinci mərhələyə aiddir. Azərbaycan dilində sözdüzəldicilik potensialı güclü olduğundan hətta bir qrup sözdəyişdirici şəkilçilərdə sözdüzəldiciliyə meyillilik də baş verir.*

Açar sözlər: aqlütinasiya, tipologiya, sonşəkilçilər, sonşəkilçilər, funksionallıq

Ключевые слова: агглютинация, типология, префиксы, постфиксы, функциональность